Spis treści

Wstęp 9
1. Uzasadnienie wyboru tematu 9
2. Stan badań i baza źródłowa 10
3. Cezury czasowe pracy i problemy związane z terminologią stosowaną w pracy 17
4. Metoda i konstrukcja pracy 21

I. Gubernia kurlandzka – historia prowincji 24
1.1. Zmierzch starych czasów. Ostatnie lata istnienia Księstwa Kurlandii i Semigalii oraz okręgu piltyńskiego 24
1.1.1. Ostatnie lata suwerenności 24
1.1.2. Przełomowy rok 1795 35
1.2. W nowych realiach. Pierwsze lata przynależności Kurlandii i Piltynia do Imperium Rosyjskiego 52
1.2.1. Ludwik Burbon w Kurlandii 52
1.2.2. Gubernia kurlandzka w okresie walk Aleksandra I z Napoleonem . 57
1.3. Jakie oblicze guberni? Między niemieckim separatyzmem a rosyjskim nacjonalizmem 90
1.3.1. Wpływ wydarzeń politycznych w Europie na politykę rosyjską w Kurlandii 90
1.3.2. Rewizja senatora Manaseina i rusyfikacja guberni kurlandzkiej . 97
1.4. Pod znakiem krwi. Rewolucja 1905 roku i I wojna światowa (do 1915 roku) w guberni kurlandzkiej 103
1.4.1. Rewolucja 1905 roku 103
1.4.2. Okres przejściowy i I wojna światowa (do 1915 roku) 151

II. Gubernia kurlandzka – prawo i administracja 172
2.1. Podstawy prawne istnienia guberni kurlandzkiej 172
2.2. Generałowie-gubernatorzy guberni bałtyckich 179
2.3. Kurlandzkie władze gubernialne (gubernatorzy, wicegubernatorzy) . 222
2.3.1. Gubernatorzy 222
2.3.2. Wicegubernatorzy 243
2.4. Pozostałe organy władzy gubernialnej 260
2.5. Samorząd szlachecki – Ritterschaft 289
2.5.1. Podział terytorialny guberni kurlandzkiej na okręgi wyborcze (Kirchspielen) 289
2.5.2. Reprezentacja stanowa rycerstwa kurlandzkiego 297

III. Gubernia kurlandzka – ludność oraz struktura narodowa, wyznaniowa i społeczna 307
3.1. Charakterystyka mieszkańców pod względem etnicznym 307
3.1.1. Ogólna charakterystyka narodowości zamieszkujących gubernię kurlandzką 307
3.1.2. Charakterystyka ważniejszych grup narodowych zamieszkujących gubernię kurlandzką 311
3.1.2.1. Łotysze 311
3.1.2.2. Niemcy 327
3.1.2.3. Żydzi 330
3.1.2.4. Rosjanie 338
3.1.2.5. Litwini 339
3.1.2.6. Białorusini 341
3.1.2.7. Pozostałe narodowości 343
3.2. Charakterystyka mieszkańców guberni kurlandzkiej pod względem wyznaniowym 344
3.2.1. Ogólna charakterystyka struktury wyznaniowej mieszkańców Imperium Rosyjskiego 344
3.2.2. Charakterystyka ważniejszych grup wyznaniowych zamieszkujących gubernię kurlandzką 346
3.2.2.1. Protestanci 346
3.2.2.2. Katolicy 356
3.2.2.2.1. Dekanat kurlandzki 374
3.2.2.2.2. Dekanat semigalski 398
3.2.2.3. Unici 417
3.2.2.4. Wyznawcy judaizmu 421
3.2.2.5. Prawosławni 423
3.2.2.6. Odłamy prawosławia 433
3.3. Charakterystyka struktury społecznej 435
3.3.1. Ogólna charakterystyka mieszkańców Kurlandii pod względem przynależności stanowej 435
3.3.2. Rycerstwo (szlachta) 438
3.3.3. Duchowieństwo 445
3.3.4. Obywatele miejscy 447
3.3.5. Obywatele wiejscy 451

IV. Gubernia kurlandzka – gospodarka i sprawy kulturalno-oświatowe . . 471
4.1. Obszar, komunikacja, przemysł i handel w guberni kurlandzkiej . . 471
4.1.1. Powierzchnia i granice 471
4.1.2. Sieć komunikacyjna (drogowa, kolejowa, rzeczna). 473
4.1.3. Rozwój przemysłu 479
4.1.4. Rozwój handlu 487

4.2. Miasta i ważniejsze miasteczka kurlandzkie 492
4.2.1. Ogólna charakterystyka miast i miasteczek kurlandzkich . . . 492
4.2.2. Miasta kurlandzkie 499
4.2.3. Ważniejsze miasteczka kurlandzkie 527
4.3. Rolnictwo i stosunki agrarne na terenie guberni kurlandzkiej . . . 553
4.3.1. Klasyfikacja gruntów kurlandzkich pod względem prawno-własnościowym 553
4.3.2. Struktura gruntów rolnych i przemiany w systemie uprawy ziemi 567
4.3.3. Proces kształtowania się własności chłopskiej 571
4.3.4. Kategorie i kondycja ekonomiczna ludności wiejskiej 575
4.4. Szkolnictwo i życie kulturalne 589
4.4.1. Szkolnictwo w guberni kurlandzkiej 589
4.4.2. Teatr i ważniejsze instytucje kulturalne w Kurlandii 611
4.4.3. Prasa kurlandzka 616

V. Gubernia kurlandzka – polscy mieszkańcy guberni 623
5.1. Portret społeczno-demograficzny mniejszości polskiej 623
5.1.1. Liczebność i struktura społeczno-zawodowa 623
5.1.2. Portret zbiorowy mniejszości polskiej 636
5.2. Ważniejsze polskie rody szlacheckie i polska własność ziemska . . . 642
5.2.1. Polskie rody szlacheckie 642
5.2.2. Majątki ziemskie w rękach szlachty polskiej 663
5.3. Polskie powstania narodowe XIX wieku w dziejach guberni kurlandzkiej 680
5.3.1. Kurlandia i Kurlandczycy w powstaniu listopadowym 680
5.3.2. Echa powstania styczniowego na terenie guberni kurlandzkiej . 704
5.4. Szkolnictwo katolickie i udział Polaków w życiu społeczno-kulturalnym guberni kurlandzkiej 721
5.4.1. Z dziejów szkolnictwa katolickiego 721
5.4.2. Udział Polaków w życiu społeczno-kulturalnym guberni . . . 740

Zakończenie 753
Aneksy 762
Wykaz skrótów 901
Bibliografia 903
Indeks osobowy 982
Courland in the Period 1795–1915: from the History of the Province and its Polish Minorities (Abstract) 1010
Das Kurland in den Jahren 1795–1915: aus der Geschichte des Gouvernements und seiner polnischen Minderheit (Zusammenfassung) 1014

Kurzeme 1795–1915: guberņas un tās poļu mazākumtautības vēsture (Kopsavilkums) 1018
Spisy rycin, schematów i tabel 1022

Wstęp

1. Uzasadnienie wyboru tematu

Mimo że tereny Księstwa Kurlandii i Semigalii przez 234 lata były związane z historią Polski i Litwy, to nie doczekały się osobnego wyczerpującego opracowania w języku polskim. Dotyczy to zarówno okresu, w którym obszary te pozostawały w związkach z Rzecząpospolitą Obojga Narodów, jak i czasu, kiedy stanowiły już integralną część Imperium Rosyjskiego. Krzysztof Zajas wysunął nawet tezę, że „Księstwo Kurlandii i Semigalii praktycznie znikło z polskiej historiografii i zostało całkowicie zawłaszczone przez historyków niemieckich"[1]. Dlaczego tak szybko w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie polskim – przytłoczonym problemami politycznymi epoki – zapomniano o związkach łączących omawiany teren z Rzecząpospolitą? A przecież Kurlandia i okręg piltyński były tą częścią ziem dzisiejszego państwa łotewskiego, która najdłużej pozostawała w związkach polityczno-kulturowo-prawnych z Rzecząpospolitą Obojga Narodów. Nie bez powodu Kurlandię w XVIII wieku nazywano „Polską w miniaturze"[2], podkreślając niejako fakt, że wpływy polskie – te złe i te dobre – odcisnęły silne piętno na mentalności tamtejszych elit i na sposobie funkcjonowania księstwa. Ziemie polskie i kurlandzkie łączyło wiele: wspólna przez ponad dwa wieki historia oraz stopniowe uleganie dominacji rosyjskiej zakończone wcieleniem do Imperium Rosyjskiego. Ostatecznie w tym samym 1795 roku z mapy Europy zostały wymazane dwa podmioty polityczno-prawne: Rzeczpospolita Obojga Narodów i pozostające z nią w stosunku lennym Księstwo Kurlandzkie. Dwóch władców: król Stanisław August Poniatowski i książę Piotr Biron zostało zmuszonych do abdykacji, obaj też dostali za to od carycy Katarzyny II gratyfikację pieniężną, przeznaczoną w znacznej mierze na spłatę zaciągniętych przez nich długów. Za symboliczny można uznać fakt, że tereny

---

[1] ZAJAS, KRZYSZTOF: *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*, Kraków 2008, s. 106–107.

[2] STROHM, KLAUSPETER: *Die Kurländische Frage (1700–1763). Eine Studie zur Mächtepolitik im Ançien Régime. Als Manuskript gedruckt*, Berlin 1999, s. 10; MESENHÖLLER, MATHIAS: *Ständische Modernisierung. Der kurländische Ritterschaftsadel ca. 1760–1830*, Berlin 2009, s. 25.

dzisiejszego państwa łotewskiego, podobnie jak tereny Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zostały wcielone do państwa rosyjskiego w trzech etapach. W przypadku Polski były to rozbiory, w przypadku ziem łotewskich lata: 1721, 1772 i 1795.

O ile w okresie zaborów Polacy wytrwale ponawiali próby odzyskania niepodległości i dążyli do stworzenia własnego państwa, o tyle łatwo i szybko w polskiej świadomości narodowej na dalszy plan zeszła pamięć o kilkuwiekowych związkach Polski z Księstwem Kurlandzkim i okręgiem piltyńskim. Dobrze ten stan oddajają słowa Romana Dmowskiego, który w 1895 roku stwierdzał, że dla wielu Polaków Kurlandia to „prawdziwa *terra incognita*"[3]. Autor niniejszej pracy starał się udzielić odpowiedzi na pytanie, dlaczego tak się stało, dlaczego polskie wpływy na tym terenie zostały zapomniane lub były minimalizowane? I to nie tylko przez Niemców bałtyckich, Rosjan czy Łotyszy, ale również przez samych Polaków. W poszukiwaniu podobieństw i różnic w rozwoju dziejowym Kurlandii i jej mieszkańców konieczne było możliwie dokładne zaprezentowanie losów guberni kurlandzkiej w XIX i na początku XX wieku, a dopiero na tym tle wszechstronne opisanie roli i specyfiki mieszkającej tu społeczności polskiej.

Książka ta jest kierowana przede wszystkim do polskiego czytelnika. Autor wyszedł z założenia, że wiedza o omawianym terenie jest niewielka, a stan polskich badań naukowych co najmniej niezadowalający. Autor postawił sobie za cel przedstawienie w jednym tomie możliwie szerokiego wachlarza opisywanych faktów, osób i cech specyficznych dla guberni kurlandzkiej w omawianym okresie. Czasami świadomie rezygnował z przejrzystości narracji na rzecz drobiazgowego przedstawienia niektórych istotnych zagadnień.

2. Stan badań i baza źródłowa

Podstawę do napisania pracy stanowiły źródła i materiały zgromadzone podczas zagranicznych i krajowych kwerend archiwalnych i bibliotecznych. W przypadku zasobów zagranicznych wykorzystano głównie rezultaty badań źródłowych przeprowadzonych w: Republice Łotewskiej (Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Rydze, Biblioteka Narodowa w Rydze), Republice Litewskiej (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, Biblioteka Narodowa w Wilnie), Republice Estonii (Estońskie Państwowe Archiwum Historyczne w Tartu), Federacji Rosyjskiej (Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie, Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt Petersburgu), Republice Federalnej Niemiec (Biblioteka Instytutu Herdera w Marburgu, Tajne Archiwum Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego w Berlinie, Biblioteka Państwowa w Berlinie Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego). Kwerendę

[3] [DMOWSKI, ROMAN]: *Kilka słów o Kurlandii*, „Przegląd Wszechpolski", R. 1, 1895, nr 13, s. 200.

źródeł krajowych przeprowadzono w: Warszawie (Biblioteka Narodowa /Pałac Krasińskich/, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Polskiej Akademii Nauk), Starym Kisielinie (Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, oddział w Starym Kisielinie), Kórniku (Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk) oraz w bibliotekach w Krakowie, Toruniu i Gdańsku.

Wykorzystano również bogatą literaturę przedmiotu (polsko-, niemiecko-, rosyjsko-, angielsko-, łotewsko- i litewskojęzyczną), często niedostępną dla polskiego czytelnika. Tematyka kurlandzka, czy szerzej bałtycka, wciąż budzi żywe zainteresowanie nie tylko historiografii narodowych łotewskiej i estońskiej, ale również niemieckiej i rosyjskiej. Dowodem są liczne reedycje starszych prac historycznych i źródeł dotyczących tej problematyki, a także stale pojawiające się nowe prace na ten temat[4]. Dokonania polskiej historiografii bałtyckiej w sumaryczny sposób przedstawiają na przestrzeni dziejów artykuły Jürgena Heydego[5], a dla okresu od 1795 do 1945 roku Arkadiusza Janickiego[6]. O ile okres przedrozbiorowy i po 1918 roku budzi pewne zainteresowanie historyków polskich[7], o tyle trudno wskazać taką prawidłowość dla XIX i początku XX wieku. Dotyczy to zwłaszcza południowo-zachodniej części dzisiejszej Łotwy, czyli Kurlandii. Poza kilkoma ważniejszymi zagadnieniami (wybrane aspekty z dziejów Kościoła katolickiego, kwestia agrarna, rusyfikacja, rewolucja 1905–1907, I wojna światowa), podejmowanymi przez Jana Marka Giżyckiego piszącego pod pseudonimem Wołyniak[8], Piotra Łossowskiego[9], Andrzeja Topija[10] czy Tomasza

---

[4] Pełny spis wykorzystanych publikacji czytelnik znajdzie w bibliografii.

[5] HEYDE, JÜRGEN: *Polnische Forschungen zur Geschichte der baltischen Länder – historische Entwicklung und aktuelle Tendenzen*, [w:] ZfO, R. 52, 2003, z. 1, s. 52–84.

[6] JANICKI, ARKADIUSZ: *Historia regionu bałtyckiego w XIX i pierwszej połowie XX wieku w świetle historiografii polskiej. Stan badań – aspekty – tendencje badawcze*, „Zapiski Historyczne" 2008, t. 73, z. 4, s. 97–120.

[7] Tu szczególnie ważne prace historyka toruńskiego Bogusława Dybasia, m.in.: DYBAŚ, BOGUSŁAW: *Polnisch-Livland (Lettgallen) im 18. Jahrhundert. Ein Land zwischen Staaten und Nationen*, [w:] SCHWIDTAL, MICHAEL/GŪTMANIS, ARMANDS (wyd.): *Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur: Carl Gustav Jochmann und Garlieb Merkel. Beitrage des Internationalen Symposions in Riga vom 18. bis 21. September 1996 zu den kulturellen Beziehungen zwischen Balten und Deutschen*, Heidelberg 2001, s. 247–256; DYBAŚ, BOGUSŁAW: *Na obrzeżach Rzeczypospolitej. Sejmik piltyński w latach 1617–1717 (z dziejów instytucji stanowej)*, Toruń 2004.

[8] WOŁYNIAK [GIŻYCKI, JAN MAREK]: *Unici w Kurlandyi*, „Przegląd Powszechny" 1894, R. 11, t. 43, s. 199–223; *idem*: *XX. Missyonarze w Iłłukszcie. Materyały i sprawozdania przez Wołyniaka*, Kraków 1909; *idem*: *Działalność XX. Misyonarzy w Jakobsztacie*, Kraków 1914.

[9] ŁOSSOWSKI, PIOTR: *Powstanie rewolucyjne w guberniach nadbałtyckich Rosji w 1905 r.*, „Z Pola Walki" 1975, nr 2, s. 25–44; ŁOSSOWSKI, PIOTR: *Rewolucja 1905 r. w guberniach nadbałtyckich*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej", t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 58–80.

[10] TOPIJ, ANDRZEJ: *Stosunki agrarne w guberniach nadbałtyckich 1866–1914*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej", t. 21, Wrocław 1985, s. 5–23; *idem*: *Między Niemczyzną i Rosją. Łotewski ruch narodowy 1860–1880*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej

Paluszyńskiego[11], właściwie nie ma polskiej literatury historycznej na ten temat. Oczywiście najlepiej opisana jest sytuacja Polaków w graniczących z Kurlandią tzw. Inflantach Polskich. Tu nieocenione wprost zasługi ma ze starszych autorów polskich Gustaw Manteuffel[12] oraz współczesny badacz fenomenu kulturowego Inflant Polskich Krzysztof Zajas[13]. Z dokonań historiografii niemieckiej największe znaczenie dla niniejszej pracy miały publikacje autorstwa lub pod redakcją Petera Ernsta von Keyserlinga i Ernsta von Derschaua[14], Johanna Georga Kohla[15], Herberta Bienenstamma[16], Karla Wilhelma Crusego[17], Ernsta von Rechenberg-Lintena[18], Leonida Arbusowa[19], Friedricha Magera[20], Hamilcara Foelckersama[21], Gerta von Pistohlkorsa[22],

w Bydgoszczy", Studia Historyczne 2000, z. 6, s. 17–33; *idem*: *Ludność niemiecka wobec rusyfikacji guberni bałtyckich 1882–1905*, Bydgoszcz 1997.

[11] PALUSZYŃSKI, TOMASZ: *Walka o niepodległość Łotwy 1914–1921*, Warszawa 1999.

[12] Z ważniejszych prac: MANTEUFFEL, GUSTAW: *Cywilizacya, Literatura i sztuka w dawnej kolonii zachodniej nad Bałtykiem*, Kraków 1897; *idem*: *Inflanty polskie poprzedzone ogólnym rzutem oka na siedmiowiekową przeszłość całych Inflant*, Poznań 1879; *idem*: *Listy z nad Bałtyku*, Kraków 1886; *idem*: *Łotwa i jej pieśni gminne*, [w:] *Z ziemi pagórków leśnych, z ziemi łąk zielonych*, Warszawa 1899, s. 166–260; *idem*: *O starodawnej szlachcie krzyżacko-rycerskiej na kresach inflanckich*, Lwów 1910; *idem*: *Neuenburg w Kurlandyi*, „Przegląd Powszechny" 1884, R. 1, t. 3, s. 218–224; *idem*: *Z dziejów kościoła w Inflantach i Kurlandii*, „Kwartalnik Historyczny", Lwów 1902, R. 16, s. 401–427; *idem*: *Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich czyli Inflant właściwych (tak szwedzkich jako i polskich), Estonii z Ozylią, Kurlandii i Ziemi Piltyńskiej*, Kraków 2007.

[13] ZAJAS, KRZYSZTOF: *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*, Kraków 2008.

[14] KEYSERLING, PETER ERNST von /DERSCHAU, ERNST von: *Beschreibung der Provinz Kurland*, Mitau 1805.

[15] KOHL, J.[OHANN] G.[EORG]: *Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland*, cz. 1–2, Dresden–Leipzig 1841.

[16] BIENENSTAMM, H.[ERBERT] von: *Geographischer Abriß der dreideutschen Ostsee- Provinzen Russlands, oder der Gouvernements Ehst-, Liv- und Kurland*, Riga 1826; *idem*, *Neue geographisch-statistische Beschreibung des kaiserlich-russischen Gouvernements Kurland, oder der ehemaligen Herzogthümer Kurland und Semgallen, mit dem Stifte Pilten*, Mitau–Leipzig 1841.

[17] CRUSE, KARL WILHELM: *Curland unter den Herzögen*, t. 1, Mitau 1833, t. 2, Mitau 1837.

[18] RECHENBERG-LINTEN, ERNST von: *Zustände Kurlands im vorigem und diesem Jahrhundert*, Mitau 1858.

[19] ARBUSOW, LEONID: *Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, wyd. 4, poprawione i poszerzone, Riga 1918.

[20] MAGER, F.[RIEDRICH]: *Kurland. Eine allgemeine Siedlungs-, Verkehrs- und Wirtschaftsgeographie*, Hamburg 1920.

[21] FOELCKERSAM, HAMILCAR Baron: *Das alte Kurland. Eine kulturhistorische Skizze*, Rostock 1925.

[22] PISTOHLKORS, GERT von: *Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution. Historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberschicht in den Ostseeprovinzen Rußlands im Krisenjahr 1905*, Göttingen 1978; EZERGAILIS, ANDREW/ PISTOHLKORS GERT von (wyd.): *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917*, Wien 1982; PISTOHLKORS, GERT von (wyd.): *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, Berlin 1994, 2002.

Reinharda Wittrama[23] czy Mathiasa Mesenhöllera[24]. W dużym stopniu w niniejszej pracy skorzystano z ustaleń publikacji wydanej przez korporację rycerstwa kurlandzkiego[25]. Przy omawianiu dziejów rewolucji 1905 roku cenne okazały się prace Astafa von Transehe-Rosenecka[26] i Ernsta Benza[27]. Odnośnie do ludności polskiej w guberniach bałtyckich wciąż najobszerniejszą i najważniejszą pozycję w tym zakresie stanowi praca Friedricha Alexandra Redlicha[28]. Z osiągnięć historiografii łotewskiej wykorzystano starsze prace Arnoldsa Spekke[29], Alfrēdsa Bīlmanisa[30], Arvedsa Švābe[31], kardynała Julijansa Vaivodsa[32] oraz publikacje przygotowane przez pracowników Łotewskiego Instytutu Historycznego[33]. Z prac łotewskich poświęconych Polakom należy wymienić publikacje historyka Bolesława Breżgo[34], Heinrihsa Strodsa[35] i najważniejszego współczesnego łotewskiego znawcy stosunków polsko-łotewskich Ēriksa Jēkabsonsa[36]. Odrębne opracowania poświęcone Polakom w Mitawie napisała lub wydała pod własną redakcją

[23] WITTRAM, REINHARD: *Baltische Geschichte. Die Ostseelande. Livland, Estland, Kurland 1180–1918*, München 1954.

[24] MESENHÖLLER, MATHIAS: *Ständische Modernisierung.*

[25] *Kurland und seine Ritterschaft*, Pfaffenhafen/Ilm 1971.

[26] [TRANSEHE-ROSENECK, ASTAF von]: *Die lettische Revolution*, cz. 1, *Der Schauplatz. Treibende Kräfte*, Berlin 1906, cz. 2, *Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe*, Berlin 1907.

[27] BENZ, ERNST: *Die Revolution von 1905 in den Ostseeprovinzen Rußlands. Ursachen und Verlauf der lettischen und estnischen Arbeiter- und Bauernbewegung im Rahmen der ersten russischen Revolution*, Mainz 1989.

[28] REDLICH, F.[RIEDRICH] A.[LEXANDER]: *Der Pole in der Baltischen Landen. Eine kulturgeschichtliche und volkskundliche Untersuchung*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland", t. 2, 1941, z. 3–4, s. 71–108.

[29] SPEKKE, ARNOLDS: *History of Latvia an outline*, Rīgā 2006.

[30] BILMANIS, ALFRED: *A history of Latvia*, Princeton–New Jersey 1951.

[31] ŠVĀBE, ARVEDS: *Latvijas vēsture 1800–1914. 1*, Rīga 1991.

[32] VAIVODS, JULIJANS Kardināls: *Katoļu Baznīcas vēsture Latvijā. Baznīcas vēsture Kurzemē XIX un XX gadsimtos*, Rīga 1994.

[33] *Latvija 19. gadsimtā: Vēstures apceres*, Rīga 2000; *20. Gadsimta Latvijas Vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918*, Rīga 2000.

[34] BREŻGO, BOLESŁAW: *Materiały odnoszące się do powstania 1830–1831 roku zgromadzone w byłem archiwum gubernialnem w Witebsku*, „Ateneum Wileńskie", R. 10, 1935, s. 249–253; *idem*: *Odgłosy powstania 1830–1831 na Witebszczyźnie i Inflantach*, Nadbitka Pamiętnika V Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Warszawie, Lwów 1930, s. 369–385 (1–17); BREŻGO, BOLESŁAW: *Z dziejów powstania 1863 r. na Inflantach*, (Nadbitka IV. Zjazd historyków polskich w Poznaniu 1925).

[35] STRODS, HEINRIHS: *Odgłosy powstania listopadowego na Łotwie*, „Zapiski Historyczne", 1981, t. 46, s. 413–455; *idem*: *Rozruchy chłopskie we wschodniej Łotwie i Kurlandii w roku 1863 (w świetle materiałów z radzieckich archiwów)*, „Zapiski Historyczne" 1990, t. 55, z. 1, s. 105–120; *idem*: *Konferencja naukowa w Rydze poświęcona Gustawowi Manteufflowi*, „Zapiski Historyczne" 1993, t. 58, z. 2–3, s. 315–316; *idem*: *Życie i twórczość naukowa Bolesława Breżgo, historyka wschodniej Łotwy (Łatgalii – Inflant Polskich) (1887–1957)*, „Zapiski Historyczne" 1993, t. 58, z. 2–3, s. 215–234; *idem*: *Latvijas Katoļu Baznīcas vēsture 1075.–1995*, Rīga 1996.

[36] JĒKABSONS, ĒRIKS: *Poļi Latvijā*, Rīga 1996.

Jadviga Radziņa[37]. Z prac łotewskich i rosyjskich (radzieckich) publikowanych w języku rosyjskim największe znaczenie miały prace autorstwa Wasyla Aleksiejewicza Bilbasowa[38], napisana w duchu marksistowskim pod redakcją Jana Zutisa i Jana Krastyna historia Łotwy do 1917 roku[39], tendencyjne publikacje Maksima Michajłowicza Duchanowa[40]. Z nowszych prac publikowanych w języku rosyjskim szczególnie przydatne okazały się teksty Aleksandra Walentynowicza Gawrilina[41] i Natalii Sergiejewnej Andriejewej[42]. Z publikacji litewskojęzycznych największe znaczenie miały te dotyczące dziejów Połągi[43].

Przy ustalaniu nazw geograficznych i danych biograficznych wielką rolę odegrały różnego rodzaju słowniki i leksykony. Z niemieckojęzycznych szczególnie cenna okazała się druga część *Bałtyckiego leksykonu historycznego nazw geograficznych*[44], natomiast z publikacji polskojęzycznych liczne hasła zamieszczone w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*[45]. Przy ustalaniu danych biograficznych szczególnie ważne były niemiecko-

---

[37] RADZIŅA, JADVIGA: *Poļi un Jelgava*. Jelgava 2003; *eadem*: *Poļu mazākumtautība Jelgavā – saknes un turpinājmus. Polska mniejszość narodowa w Jełgawie – korzenie i kontynuacja*, Jelgava 2004, ss. 130.

[38] БИЛЬБАСОВ В.[АСИЛИЙ] А.[ЛЕКСЕЕВИЧ]: *Присоединение Курляндии*, „Русская старина", R. 26, t. 83, 1895, nr 1, s. 1–55.

[39] *История Латвийской ССР*, t. 1, *С древнейших времен до 1860 г.*, Рига 1952; t. 2, *С 1861 г. по Март 1917*, Рига 1954.

[40] ДУХАНОВ, МАКСИМ МИХАЙЛОВИЧ: *Остзейцы. Ярь и вымысел. О роли немецких помещиков и бюргеров в исторических судьбах латышского и эстонскаго народов в середине XIX века*, Рига 1970; *idem*: *Политика остзейскаго дворянства в 50–70-х гг. XIX в. и критика ее апологетической историографии. Автореферат на соискание ученой степуни доктора исторических наук*, Рига 1974; *idem*: *Остзейцы. Политика остзейского дворянства в 50–70-х гг. XIX в. и критика ее апологетической историографии*, wyd. 2, uzupełnione, Рига 1978. Cenne omówienie pracy Duchanowa z 1978 roku zob.: SZWARC, ANDRZEJ /WIECZORKIEWICZ, PAWEŁ: *O roli tzw. Bałtów w dziejach Rosji XIX i XX w. (Na marginesie książki M.M. Duchanowa, Ostziejcy)*, „Kwartalnik Historyczny", R. 83, 1981, z. 4, s. 1067–1082.

[41] ГАВРИЛИН, АЛЕКСАНДР ВАЛЕНТИНОВИЧ: *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, Рига 1999.

[42] АНДРЕЕВА, НАТАЛИЯ СЕРГЕЕВНА, *Прибалтийские немцы и первая мировая война*, [w:] *Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX веков. Сборник статей памяти Валентина Семеновича Дякина и Юрия Борисовича Соловьева*, Санкт-Петербург 1999, s. 461–473; *idem*: *Статус немецкого дворянства в Прибалтике в начале XX века*, „Вопросы истории" 2002, nr 2, s. 44–61; *idem*: *Прибалтийско – немецкое дворянство и политика российского правительства в начале XX в.*, „Вопросы истории" 2008, nr 1, s. 103–111; *idem*: *Прибалтийские немцы и российская правительственная политика в начале XX века*, Санкт-Петербург 2008.

[43] *Palangos istorija*, Klaipėda 1999; *Palanga. Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia. Istorijos, architektūros, meno kūrinių, archyvo tyrimai*, Vilnius 2007.

[44] FELDMANN, HANS von/ MÜHLEN, HEINZ vor zur (wyd.): *Baltisches historisches Ortslexikon*, cz. 2, *Lettland (Südlivland und Kurland)*, Köln–Wien 1990.

[45] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1914.

-bałtycki leksykon biograficzny[46], praca Ernsta Heinricha Kneschkego[47], Oskara Stavenhagena[48], herbarze polskie Kacpra Nisieckiego z uzupełnieniami Jana Nepomucena Bobrowicza[49] czy rosyjskie słowniki biograficzne autorstwa Denisa Nikołajewicza Szyłowa i Jurija Anatoliewicza Kuźmina[50].

W pracy wykorzystano również wiele źródeł wydanych drukiem. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywały oficjalne akta normatywne oraz statystyczno-informacyjne. Ze źródeł drukowanych niemieckojęzycznych cenne okazały się m.in.: zbiór najważniejszych dokumentów ilustrujących dzieje Księstwa Kurlandii i Semigalii, wydany w 2008 roku pod redakcją Volkera Kellera i Erwina Oberländera[51], źródła związane z działalnością landtagu kurlandzkiego[52], a także niemieckojęzyczne publikacje Kurlandzkiego Komitetu Statystycznego[53]. Wśród źródeł rosyjskojęzycznych najważniejsze były akta normatywne drukowane przede wszystkim w pierwszej, drugiej i trzeciej serii Pełnego Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego[54] czy Zbiór Prawa Miejscowego Guberni Bałtyckich[55]. Ważne okazały się również źródła zebrane przez Konstantyna Adamowicza Wojenskiego[56],

---

[46] *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960*, Köln–Wien 1970.

[47] KNESCHKE, ERNST HEINRICH: *Deutsche Grafen-Haeuser der Gegenwart. 1n heraldischer, historischer und genealogischer Beziehung*, t. 3, *A–Z.*, Leipzig 1854.

[48] STAVENHAGEN, OSKAR: *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Herausgegeben von den Verbänden des livländischen, estländischen und kurländischen Stammadels. Kurland*, t. 1, Görlitz [1939].

[49] NIESIECKI, KASPER: *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep.[omucena] Bobrowicza*, t. 8, Lipsk 1841.

[50] ШИЛОВ, Д[ЕНИС] Н[ИКОЛАЕВИЧ]: *Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений 1802–1917. Биобиблиографический справочник*, wyd. II, poprawione i uzupełnione, Санкт Петербург 2002; ШИЛОВ, Д[ЕНИС] Н[ИКОЛАЕВИЧ]/ КУЗЬМИН, Ю[РИЙ] А[НАТОЛЬЕВИЧ]: *Члены государственного совета Российской империи. 1801–1906. Биобиблиографический справочник*, Санкт Петербург 2007.

[51] OBERLÄNDER, ERWIN/KELLER, VOLKER (wyd.): *Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehnsherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795*, Paderborn 2008.

[52] Bardzo liczna kategoria źródeł. Z ważniejszych np.: *Diarium des von Sr. Hochfürstl. Durchl. dem Herzoge, auf den 16. März 1795 ausgeschriebenen extraordinären Landtages. Nebst den dazu gehörigen Beilagen*, Mitau 1795.

[53] Również bardzo liczna kategoria źródeł. Z ważniejszych np.: *Statistisches Jahrbuch für das Gouvernement Kurland für 1860.*, cz. 1, *Das Adressbuch*, cz. 2, *Die statistische Uebersicht des Gouvernements*, Mitau 1860.

[54] *Полное собрание законовъ Россійской Имперіи*, seria I (lata 1649–1825), t. 1–45, Санктпетербургъ 1830; seria II (lata 1825–1881), t. 1–55, Санктпетербургъ 1830–1884; seria III (lata 1881–1913), t. 1–33, Санктпетербургъ 1885–Пиотроград 1916.

[55] *Сводъ местныхъ узаконений губерний остзейскихъ*, cz. 1–2, Санктпетербургъ 1845, cz. 3, Санктпетербургъ 1864.

[56] ВОЕНСКИЙ, КОНСТАНТИН АДАМОВИЧ: *Акты, документы и материялы для истории 1812 года*, t. 2, *Балтийская окраина въ 1812 году*, Санкт Петербургъ 1911.

Jana Piotrowicza Krastyna[57], rosyjskie instytucje wojskowe[58], Kurlandzki Komitet Statystyczny[59] oraz wyniki pierwszego spisu powszechnego, przeprowadzonego w 1897 roku[60]. Ze źródeł łotewskojęzycznych warto wspomnieć o wynikach rewizji senatora Manaseina opublikowanych dopiero w 1949 roku[61], wśród polskojęzycznych przydatna okazała się ustawa o chłopach kurlandzkich z 1817 roku[62].

Z publikacji memuarystycznych największe znaczenie miały te autorstwa Karla Heinricha Heykinga[63], Karla von Manteuffel-Zoegego[64], Pawła Grigorewicza Kurłowa[65]. W przypadku pamiętników polskich bardzo odczuwalny był brak tego typu źródeł odnośnie do guberni kurlandzkiej. Polacy wspominali o niej rzadko, poprzestając najczęściej na zdawkowych informacjach lub niewielkich fragmentach pisanych na marginesie innych rozważań. Najobszerniejsze i zarazem wartościowe okazały się wspomnienia napisane przez Czesława Jankowskiego[66], w nieco mniejszym zakresie wspomnienia Heleny z Tyszkiewiczów Ostrowskiej[67], Bolesława Limanowskiego[68]. Wykorzystano również stylizowaną na wspomnienia pracę literacką Leona Potockiego[69].

Niedostatek memuarów polskich został w pewnym stopniu zrównoważony możliwie szerokim wykorzystaniem artykułów prasowych. Szczególnie ważna

---

[57] *Революция 1905–1907 гг. в Латвии. Документы и материалы*, Рига 1956; *Документы по истории революционного движения сельских рабочих и крестьян в Прибалтике в период первой русской революции 1905–1907гг*, (Материалы по истории СССР, IV), Москва 1957.

[58] ОРАНОВСКИЙ, А.[ЛОИЗИЙ КАЗИМИРОВИЧ]: *Материалы для географии и статистики России, Курляндская губерния*, t. 13, Санкт Петербургъ 1862.

[59] Z licznych wydawnictw m.in.: *Курляндская губерния. Свод статистическихъ данныхъ. I.*, Митава 1888; ЛУДМЕР, Я.[КОВ] И.[ВАНОВИЧ] (red.): *Вся Курляндская Губерния*, cz. 1–2, Митава 1904.

[60] *Общий сводъ по империи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписк населения, произведенной 28 Января 1897 года*, Санкт Петербургъ 1905; *Первая всеобщая ререрись населения Российской Империи, 1897 г. XIX. Курляндская Губерния*, Санкт Петербургъ 1905.

[61] *Manaseina Revizija. Senatora N. Manaseina Ziņojums par viņa izdarīto reviziju Vidzemes un Kurzemes Geberņās no 1882. Līdz 1883. gadam*, Riga 1949.

[62] *Urządzenie o włościanach gubernii Kurlandzkiey. Postanowienie tymczasowe (tłum. z niemieckiego)*, Wilno 1819; *Ustawa dla stanu stałego włościan gubernii Kurlandzkiey*, Wilno 1819.

[63] [HEYKING, KARL HEINRICH]: *Aus den Tagen Kaiser Paulus. Aufzeichnungen eines kürlandischen Edelmanns*, Leipzig 1886; *idem*: *Aus Polens und Kurlands letzten Tagen. Memoiren des Baron Karl Heinrich Heyking (1752–1796)*, Berlin 1897.

[64] MANTEUFFEL genannt ZOEGE-KATZDANGEN, KARL von: *Meine Siedlungsarbeit in Kurland*, Leipzig 1941.

[65] КУРЛОВ, ПАВЕЛ ГРИГОРЬЕВИЧ: *Гибель императорской России. Воспоминания*, Москва 1992.

[66] JANKOWSKI, CZESŁAW: *Wspomnienia*, Warszawa 1904.

[67] OSTROWSKA Z TYSZKIEWICZÓW, HELENA: *Połąga i Kretynga*, „Karta. Kwartalnik Historyczny" 2004, nr 40, s. 4–25. Jest to fragment z tekstu: OSTROWSKA Z TYSZKIEWICZÓW, HELENA: *Połąga i Kretynga – za życia mego ojca*, mszps w posiadaniu Janusza Przewłockiego, został udostępniony autorowi niniejszej pracy dzięki uprzejmości Małgorzaty Omilanowskiej.

[68] LIMANOWSKI, BOLESŁAW: *Pamiętniki (1835–1870)*, Warszawa 1957.

[69] [POTOCKI, LEON]: *Pamiętniki Pana Kamertona*, cz. 1, Poznań 1869.

okazała się tu kwerenda niemieckiego tygodnika „Das Inland" czy polskich tytułów, takich jak „Tygodnik Illustrowany", „Pamiętnik Religijno-Moralny", „Przegląd Katolicki", „Kraj", „Naprzód", „Robotnik", „Kurier Litewski", „Dziennik Wileński"[70].

Tak zgromadzony materiał źródłowy, wzbogacony o wyniki badań historycznych, umożliwił poczynienie wielu cennych i nieznanych historiografii polskiej ustaleń. Z ważniejszych warto wspomnieć o takich zagadnieniach, jak np.: przedstawienie po raz pierwszy w historiografii polskiej w sposób możliwie całościowy okoliczności upadku Księstwa Kurlandzkiego i podporządkowania go Imperium Rosyjskiemu, opisanie okresu okupacji Kurlandii przez wojska napoleońskie w czasie inwazji w 1812 roku, sporządzenie kompletnej i szczegółowej listy wszystkich inflancko-estońsko-kurlandzkich generałów-gubernatorów, kurlandzkich gubernatorów oraz wicegubernatorów. Dzieje guberni kurlandzkiej zaprezentowano z uwzględnieniem punktu widzenia społeczeństwa polskiego, tj. jak odbierali i komentowali dane zjawisko ówcześni Polacy. Jako że głównym celem pracy było ukazanie związków guberni kurlandzkiej z ziemiami i społeczeństwem polskim, na kartach pracy starano się uwypuklić rolę, jaką odgrywali Polacy na tym terenie. Warto podkreślić, że niektórzy z nich pełnili ważne funkcje w strukturze administracyjno-państwowej (np. Józef Hurko był wicegubernatorem kurlandzkim, a Michał Plater radcą rządowym). Ponadto mieli oni szczególnie duże zasługi w utrwaleniu i rozbudowie wpływów Kościoła katolickiego na tym terenie. W pracy przedstawiono również rolę, jaką odgrywali Polacy na wsi i w mieście, w kontaktach publicznych i prywatnych oraz w sferze ekonomii i kultury. Dokładniej opisano ważniejsze polskie rody szlacheckie, posiadane przez nich majątki i ich wielkość. Istotną część stanowią również ustalenia dotyczące wpływu dziewiętnastowiecznych polskich powstań narodowych na sytuację w Kurlandii[71].

3. Cezury czasowe pracy i problemy związane z terminologią stosowaną w pracy

Zastosowane w pracy cezury autor uznał za naturalne i uzasadnione faktycznym władztwem rosyjskim na omawianym terenie. Cezura początkowa to rok 1795, czyli moment likwidacji księstwa i przyłączenia go wraz z okręgiem piltyńskim do Rosji. Rok 1915 to moment utraty realnej władzy przez państwo rosyjskie na tym terenie w wyniku zajęcia guberni (z drobnymi wyjątkami) przez wojska

[70] Pełny zestaw wykorzystanych tytułów prasowych zamieszczono na końcu pracy w bibliografii.

[71] Powstanie kościuszkowskie mające dość burzliwy przebieg na terenie Kurlandii nie zostało w pracy uwzględnione. Zdecydowano się na takie rozwiązanie z dwóch względów. Przede wszystkim odbyło się ono przed cezurą początkową przyjętą dla niniejszej pracy, a ponadto autor przygotowuje odrębną publikację na ten temat.

niemieckie. W wielu przypadkach autor uznał jednak za konieczne omówienie czy odwołanie się do wydarzeń mających miejsce jeszcze w czasach istnienia księstwa lennego. Tak działo się przede wszystkim przy omawianiu instytucji stanowych rycerstwa kurlandzkiego czy dziejów poszczególnych Kościołów katolickich.

Więcej problemów podczas pisania pracy przysparzała kwestia datacji omawianych wydarzeń. Chodzi tu o podawanie dat dziennych według kalendarza juliańskiego i gregoriańskiego. Dla przypomnienia w XVIII wieku różnica wynosiła 11 dni, od 1 marca 1800 roku 12 dni, a od 1 marca 1900 roku 13 dni. Nie powinno być więc formalnie większego problemu z przeliczeniem dat dziennych z obowiązującego w Rosji kalendarza juliańskiego na obecnie stosowany. Jednak w rzeczywistości pojawiają się liczne wątpliwości. Mianowicie, podając określoną datę, autor nie zawsze miał pewność, według którego kalendarza została ona zapisana w źródle. Generalnie obowiązuje zasada – i tak powinna ona być interpretowana przy dalszej lekturze niniejszej publikacji – że daty cytowane za źródłami i publikacjami wydanymi na terenie Imperium Rosyjskiego zgodne są z kalendarzem juliańskim, a powstałe poza Rosją z kalendarzem gregoriańskim. Jednak i od tej zasady są pewne wyjątki. Najlepszy chyba przykład uzasadniający wątpliwości autora co do datacji dotyczy faktów z pierwszego roku, o którym traktuje niniejsza praca. Pod oryginałami dokumentów ogłaszających oficjalne zerwanie więzów z Polską i bezwarunkowe podporządkowanie się Rosji widnieje data 18 marca 1795 roku[72]. W literaturze przedmiotu powszechnie podawana jest data 17 marca 1795 i nie ma większych wahań w kwestii, czy chodzi o stary czy nowy styl. Badacze dziejów Kurlandii zazwyczaj zgodnie podkreślają, że chodzi o stary styl i często rozwiewają wątpliwości poprzez zapisanie tej daty w formie: stary/nowy styl, tj. 17/28 marca 1795 roku[73]. Problem polega jednak na tym, że na terenie Kurlandii kalendarz juliański został wprowadzony dopiero rozkazem cesarzowej z 31 stycznia 1796 roku (st.st.)[74]. Zdziwienie autora niniejszej pracy wzbudził więc fakt, że jeszcze formalnie niepodległe księstwo użyło w oficjalnym dokumencie kalendarza juliańskiego, nie mając do tego podstaw prawnych. Dalsze badania nad tą kwestią doprowadziły do rozstrzygnięcia, że chodzi o datę 6/17, a nie 17/28 marca 1795 roku[75]. O wiele klarowniejsza sytuacja występowała wówczas, gdy na samym dokumencie znajdowała się podwójna

[72] Rozważania o tym, która data – 17 czy 18 marca 1795 roku – jest właściwa, zawarte zostały w rozdziale pierwszym pracy.

[73] Nie mieli takiej wątpliwości np. autorzy fundamentalnej dla dalszych rozważań pracy o Kurlandii i rycerstwie kurlandzkim z 1971 roku. Por.: *Kurland und seine Ritterschaft*, s. 145.

[74] SCHWARTZ, JOHANN CHRISTOPH: *Vollständige Bibliothek kurländischer und piltenscher Staatsschriften*, Mitau 1799, s. 471–472.

[75] Autor przygotował odrębną publikację na ten temat: JANICKI, ARKADIUSZ: *Marzec 1795 w dziejach Księstwa Kurlandii i Semigalii. Uwagi do chronologii ostatniego Landtagu kurlandzkiego*, [w przygotowaniu do druku].

datacja, co usuwało wszelkie wątpliwości. Tak było np. w manifeście abdykacyjnym księcia Piotra Birona wydanym w dniu 17/28 marca 1795 roku. Niestety, nie przy wszystkich podawanych w pracy datach dziennych było to możliwe. Dlatego tam, gdzie autor znalazł potwierdzenie w źródłach i literaturze przedmiotu, starał się podawać podwójną datację. W pozostałych przypadkach chodzi najczęściej o daty według kalendarza juliańskiego.

O wiele bardziej skomplikowane kwestie były związane z terminami i nazewnictwem stosowanym w pracy. Autor zdawał sobie sprawę chociażby z nieadekwatności posługiwania się terminem „rycerstwo" w stosunku do dziewiętnastowiecznej szlachty czy ziemiaństwa zamieszkującego omawiane tereny. Jednak jest on w pracy wykorzystywany, gdyż tak nazywano tę grupę w źródłach oraz opracowaniach niemieckich i rosyjskich. Autor stosuje w pracy terminy rycerstwo i szlachta wymiennie, z rzadka tylko używając określenia ziemiaństwo.

Kolejne wątpliwości tego typu dotyczyły terminologii administracyjnej, sądowej itp., dla której często trudno było znaleźć odpowiednie określenia w języku polskim. Za przykład rodzących się tu trudności posłużyć może termin Kirchspiel oznaczający dosłownie parafię. Kurlandia (od 1819 roku) była podzielona na ponad trzydzieści takich „parafii". Jednak w tym konkretnym przypadku ów termin powinien być tłumaczony jako okręg[76]. Takie dylematy zmuszały często autora do stosowania terminologii niemieckiej, oczywiście w przypadkach, gdy brakowało bezspornego i adekwatnego odpowiednika polskiego. W wykorzystanym materiale źródłowym i literaturze przedmiotu występowały różne nazwy niemieckie, rosyjskie, łotewskie, polskie. Autor stanął na stanowisku, że zasadne jest stosowanie polskiego nazewnictwa historycznego (czyli np. Mitawa, a nie obecna nazwa Jelgava, czy polska Jelgawa). Jeśli było to możliwe, używano w pracy dziwiętnastowiecznej nazwy polskiej. W razie braku takowej korzystano z terminologii niemieckiej. Jeśli dana nazwa występowała w kilku wariantach, wybrano najbardziej – zdaniem autora – powszechną. W wielu przypadkach zdecydowano się na wymienne stosowanie terminologii niemieckiej i polskiej. Tak np. na kartach niniejszej pracy stosowany był termin Oberhauptmannschaft i jego polski odpowiednik: nadstarostwo. Dla łatwiejszego operowania tekstem na końcu pracy podano tablicę konkordancyjną, zawierającą nazwę polską i jej obcojęzyczne odpowiedniki.

Innego rodzaju trudności terminologiczne były związane z pisownią nazwisk niemieckich, rosyjskich i łotewskich. Komplikacje rodzące się przy tłumaczeniu nazwisk nie są zjawiskiem nowym, zwłaszcza jeśli chodzi o teren guberni bałtyckich. O trudnościach takich często wspominano na łamach prasy i pamiętników, a za przykład niech posłuży poniższy cytat. Max von Oettingen, podając w latach 1896–1897 do druku raport generała-gubernatora Suworowa z 20 listopada

[76] Za takim rozumieniem terminu opowiedział się m.in. Bogusław Dybaś. Por.: DYBAŚ, BOGUSŁAW: *Na obrzeżach Rzeczypospolitej*, s. 35–36.

1850 roku, pisał, że musiał zrezygnować z załączenia listy 153 nazwisk urzędników bałtyckich, gdyż: „rosyjskie przekształcenia niemieckich nazwisk przy ich ponownym tłumaczeniu na niemiecki w wielu przypadkach nie umożliwiają poprawnego ich zapisu. Tak np. trudno jest rozstrzygnąć, jak powinno brzmieć nazwisko «Гоге». Możliwe są cztery warianty: Goge, Gohe, Hoge, Hohe, dalej nazwisko «Гинтер» zapisać można jako Ginter, Günter lub Hinter. Przy nazwiskach: Гагенъ, Германъ, Гей, Фейферъ, Рейеръ, Мейеръ mogą się również pojawić wątpliwości natury ortograficznej, których rozwiązanie wymagałoby szeroko zakrojonych – nie odpowiadających celom tej listy imiennej – poszukiwań archiwalnych"[77]. Biorąc powyższe pod uwagę, autor starał się zachować pisownię oryginału, nie spolszczając i nie tłumacząc imion na język polski. Zatem w pracy stosowana jest pisownia np. Johann Friedrich v. Heyking, a nie Jan Fryderyk Heyking. Spolszczeń dokonywano jedynie w tych przypadkach, gdy dana osoba odgrywała ważniejszą rolę w dziejach polskich, a polska wersja jej imienia czy nazwiska często występowała w historiografii polskiej. Ponadto, nawet jeśli były znane polskie odpowiedniki niemieckich, rosyjskich czy łotewskich nazwisk osób omawianych w pracy, to powstawał problem wybrania odpowiedniej wersji danego nazwiska. Chodzi o przypadki, gdy nazwisko było zapisywane w różnych formach. Najlepszym chyba przykładem tego problemu jest tu postać Fryderyka Wilhelma v. Buxhöwden (*ros.* Федор Федорович (Фридрих Вильгельм) Буксгевден). Jego nazwisko, już pozostając przy niemieckiej pisowni, zapisywano jako: Buxhövden, Bukshoewden, Buxhoewden, Buxhoevden[78]. Tu jednak brzmienie nazwiska jest bardzo zbliżone do wszystkich wyżej wymienionych wariantów jego zapisu. Zdarzały się jednak i takie, w przypadku których brzmienie w języku rosyjskim i niemieckim (nie mówiąc już o łotewskim) bardzo się od siebie różniło. Tak było choćby z nazwiskiem Władimira Aleksandrowicza Böckmanna. W rosyjskich źródłach zapisywano je w formie: Владимир Александрович Бекман, co utrudnia transkrypcję nazwiska na czcionkę łacińską. W transkrypcji nazwisko to zostałoby zapisane w formie: Bekman (Biekman).

Wyjaśnienia wymaga jeszcze kwestia zapisu stosowanego w przypisach. Autor zdaje sobie sprawę z tego, że odbiega on nieco od reguł przyjętych w nauce polskiej, ale o wyborze takiej formy zapisu zdecydowało kilka czynników. Przede wszystkim, w ocenie autora, zapis nazwiska wersalikami jest bardziej czytelny i umożliwia szybsze odnalezienie poszukiwanej publikacji w sytuacji, gdy dana praca była już cytowana i gdy w jednym rozdziale jest ponad 600 przypisów. Kolejna kwestia to zapis roczników, tomów, części, numerów, stron itp. Ze względu na fakt,

[77] Uwaga Maxa von Oettingena w publikacji: SUWOROW-RIMNIKSKI, FÜRST ITALIISKI GRAF: *Rechenschafts-Bericht des rigaschen Krieges-, liv-, ehst-, und kurländischen Generalgouverneurs an den Kaiser Nikolai I.*, (nadbitka z BM 1896), s. 584.

[78] IHNATOWICZ, IRENEUSZ/ BIERNAT ANDRZEJ: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione, Warszawa 2003, s. 569.

że praca opiera się głównie na literaturze i źródłach obcych stosowanie skrótów przyjętych w historiografii narodowej łotewskiej, estońskiej, litewskiej, rosyjskiej, niemieckiej i angielskiej wprowadziłoby, zdaniem autora, więcej komplikacji niż korzyści. Dlatego przyjęto zasadę, że skróty wspomnianych wyrazów będą stosowane przy użyciu ich polskich odpowiedników, a więc: r., t., cz., wyd., nr, s. itp. W przypadku powoływania się na publikacje czy źródła rosyjskie zdecydowano się na zapis tytułów w ich oryginalnym brzemieniu, a więc z często występującym na końcu wyrazu znakiem twardym i zgodnie z obowiązującą wówczas ortografią. Reforma języka rosyjskiego w tym zakresie nastąpiła dopiero w 1918 roku.

4. Metoda i konstrukcja pracy

Podczas prac nad niniejszą publikacją autor wybrał metodę problemowo-chronologiczną jako najbardziej odpowiadającą zamierzonym celom. Układ problemowy został oddany poprzez podzielenie pracy na pięć rozdziałów, w ramach których prezentowane zagadnienia zostały omówione co do zasady w kolejności chronologicznej.

Rozdział pierwszy opisuje polityczne dzieje guberni kurlandzkiej na przestrzeni 120 lat jej funkcjonowania w ramach Imperium Rosyjskiego. Został tu omówiony moment przejścia Kurlandii pod panowanie rosyjskie, pobyt Ludwika XVIII w Mitawie, okupacja Kurlandii przez wojska napoleońskie w 1812 roku, znaczenie wojny krymskiej i zjednoczenia Niemiec dla guberni kurlandzkiej, rewolucja 1905–1907 i początkowy okres I wojny światowej, do momentu zajęcia Kurlandii przez wojska niemieckie. Ponadto scharakteryzowano tu zagadnienie polityki kolejnych carów wobec guberni, zwłaszcza polityki rusyfikacyjnej Aleksandra III.

W drugim rozdziale przedstawiono strukturę administracyjną i prawną guberni. Tak więc zawarto tu podział guberni pod względem administracyjnym, sądowym, policyjnym. Scharakteryzowano władze i najważniejsze instytucje gubernialne oraz ich ewolucję na przestrzeni dziesięcioleci. Odrębnie omówiono strukturę i rolę instytucji samorządowych szlachty kurlandzkiej.

W trzecim rozdziale ukazano portret zbiorowy mieszkańców guberni kurlandzkiej. Została tu zamieszczona charakterystyka ludności z uwzględnieniem podziałów narodowych, wyznaniowych i stanowych. Szerzej opisano ludność łotewską, kształtowanie się jej świadomości narodowej, działalność ruchu młodołotewskiego i Nowego Prądu, czyli nurtu inteligencji łotewskiej, ulegającej wpływom marksizmu i socjalizmu. Krótko scharakteryzowano również łotewskie partie polityczne działające w omawianym okresie. Z racji szczególnego znaczenia, jakie dla ludności polskiej na tych terenach miał Kościół katolicki, przy omawianiu kwestii wyznaniowych najwięcej miejsca poświęcono przedstawieniu jego struktury, dziejów i wyznawców zamieszkujących gubernię kurlandzką.

W czwartym rozdziale zaprezentowano zjawiska gospodarcze i kulturalno-oświatowe zachodzące w guberni kurlandzkiej. Ukazano przemiany na terenie wsi i miast kurlandzkich, rozwój przemysłu i handlu oraz sieci komunikacyjnej. Scharakteryzowano tu najważniejsze miasta i miasteczka kurlandzkie, różne kategorie gospodarstw rolnych ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji chłopów kurlandzkich w świetle ustawy z 1817 roku i w następnych dziesięcioleciach. Omówiono również rozwój szkolnictwa na terenie guberni i jego specyfikę w porównaniu z innymi częściami państwa rosyjskiego.

Ostatni piąty rozdział poświęcono w całości polskim mieszkańcom guberni kurlandzkiej. Już we wcześniejszych rozdziałach związki z Polską i polskością były silnie uwypuklane, tutaj natomiast dokładnie przedstawiono liczebność i strukturę społeczną Polaków w Kurlandii. Ponadto ukazano wpływ polskich powstań narodowych na życie mieszkańców guberni kurlandzkiej. W pracy zebrano najważniejsze dane biograficzne dotyczące przedstawicieli polskich lub spolonizowanych rodów szlacheckich, jak np. Broel-Platerów, Plater-Zyberków, Przezdzieckich, Borchów, Komorowskich, Raczyńskich, Roppów, Tyszkiewiczów i innych, a także posiadanych przez nich dóbr ziemskich.

Całość pracy wzbogacono aneksem w postaci tabel. Na szczególną uwagę zasługują zamieszczone tu wykazy polskiej własności ziemskiej za lata 1862, 1911, 1912; matrykuła rycerstwa kurlandzkiego, tabela konkordancyjna nazw geograficznych polskich, łotewskich, niemieckich i rosyjskich, tabela konkordancyjna terminów polskich, łotewskich, niemieckich i rosyjskich.

Praca niniejsza nie miała na celu przecenienia roli ludności polskiej w dziejach guberni kurlandzkiej, gdyż w istocie nie była ona najważniejsza. Autor dążył jednak do ocalenia tych dokonań i świadectw bytności Polaków w Kurlandii, które wraz z upływem czasu popadają w zapomnienie. Miał również nadzieję, że zainicjuje w ten sposób dalsze badania nad rolą Polaków w Kurlandii i przyczyni się do wzrostu zainteresowania czytelnika polskiego powyższą tematyką.

*

Niniejsza praca jest owocem wieloletnich kwerend archiwalnych i bibliotecznych. Nie byłyby one możliwe bez wsparcia finansowego udzielonego przez różne instytucje. Autor chciałby w tym miejscu podziękować za granty badawcze otrzymane od Uniwersytetu Gdańskiego, Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz Instytutu Herdera w Marburgu. Właśnie pobyt na dwumiesięcznym stypendium w tej ostatniej instytucji stanowił inspirację do zajęcia się dziejami guberni kurlandzkiej i jej polskiej mniejszości. Dlatego autor gorąco dziękuje władzom Instytutu Herdera za możliwość skorzystania ze znajdujących się tam bogatych zbiorów archiwalnych i bibliotecznych oraz za życzliwą pomoc, jaką otrzymał ze strony jego pracowników, przede wszystkim Csaby Jānosa Kenéza i Petera Wörstera. Najwięcej czasu autor spędził z oczywistych względów w Łotewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Rydze, gdzie szczególnie cenną pomoc

zawsze okazywała pani Ira Zaneriba. Z podobną życzliwością autor spotykał się w licznych instytucjach bibliotecznych i archiwalnych w Republice Litewskiej, zwłaszcza w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym. W trakcie prac nad książką najwięcej wskazówek merytorycznych udzielił autorowi jego Mistrz, profesor Tadeusz Stegner, współpracownicy z Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego, historyk sztuki Małgorzata Omilanowska, a także wielu uczonych z innych ośrodków akademickich w Polsce i za granicą. Chodzi tu przede wszystkim o toruńskiego uczonego Bogusława Dybasia i łotewskiego historyka Ēriksa Jēkabsonsa. W powyższym wyliczeniu nie może zostać pominięty młodszy adept nauk historycznych Michał Laszczkowski, którego energia i umiejętności organizacyjne znacznie przyśpieszyły prace nad finalizacją niniejszej publikacji.

Wyżej wspomniano tylko o osobach, które w największym stopniu przyczyniły się do powstania niniejszej publikacji. Lista ta jest oczywiście zdecydowanie dłuższa, a wszystkim niewymienionym z nazwiska osobom autor składa niniejszym gorące podziękowanie. Odrębne wyrazy wdzięczności kierowane są do całej rodziny, zwłaszcza do żony Iwony. Jej wytrwałość w znoszeniu długich nieraz rozstań związanych z pobytami zagranicznymi, a także wsparcie okazywane podczas prac nad książką były wprost nieocenione. Praca dedykowana jest osobom najbliższym sercu autora, a więc żonie Iwonie i synowi Oskarowi, a także mamie Stanisławie oraz siostrom Małgorzacie, Julicie i Katarzynie.